Elena Constantinovici

CATEGORIA DIATEZEI ÎN LUMINA CERCETĂRILOR RECENTE

Diateza a suscitat permanent interesul cercetătorilor, fiind revalorificată şi reinterpretată frecvent în literatura de specialitate. Una dintre cauze este specificul preponderent sintactic al acestei categorii gramaticale. „Față de categoriile gramaticale cu manifestare paradigmatică, în cadrul cărora raporturile de opoziție se pun în evidență prin proba comutării, în cazul categoriei diatezei, valorile acesteia se disting prin proba transformării. Prin urmare, dacă între termenii opozabili ai categoriilor gramaticale cu manifestare paradigmatică se stabileşte un raport de comutare, între termenii opozabili ai categoriei diatezei se stabileşte un raport de transformare. Şi acest fapt ni se pare hotărâtor în plasarea categoriei diatezei la nivel sintactic", se afirmă, pe bună dreptate, în [1, p. 18]. Astfel, dacă pentru a demonstra caracterul opozitiv al termenilor categoriei gramaticale a timpului, de exemplu, se poate opera cu verbele luate izolat: *a plecat*/ *pleacă*/ *va pleca* etc. (evidențiind paradigma), iar în plan sintagmatic este suficientă operația de comutare: *Ion pleacă*/ *Ion a plecat*/ *Ion va pleca*, în cazul diatezei, „opozițiile activ/ pasiv nu se limitează la opoziția *spală ~ este spălat* sau *spală~se spală*, ci se manifestă la nivel sintactic, antrenând opoziția contextuală (*Ea*) *spală lână ~ lâna este spălată* sau (*Ea*) *spală lână ~ lâna se spală.* Caracterul opozabil al acestor construcții este pus în evidență de raportul de excludere care se stabileşte între ele" [ibidem, p. 18]. Acest fapt îndreptățeşte intenția cercetătorilor de a scoate categoria diatezei din cadrul morfologiei şi a o plasa în domeniul sintaxei, astfel încât, în ultimul timp, se accentuează tot mai mult şi mai mult caracterul sintactic al diatezei.

O altă cauză ar fi natura specifică a diatezei care ține mai mult de pragmatică decât de gramatică. Diateza este o categorie gramaticală a verbului cu manifestare sintactică şi cu efect pragmatic. Efectul pragmatic al acestei categorii este incifrat în definiția clasică a categoriei în discuție: diateza este „forma pe care o îmbracă verbul pentru a arăta în ce raport se află acțiunea pe care o exprimă cu autorul acestei acțiuni" [2, p. 208]. Adică, diateza arată felul în care verbul îşi orientează procesul, în raport cu intențiile subiectului vorbitor şi obiectul, reprezentând diferite modalități de exprimare a relației semantice *autor – acțiune – obiect* şi a relației sintactice *subiect – verb*(*predicat*) *– complement* [3, p. 197] în funcție de gradul diferit al importanței pe care vorbitorul o acordă celor doi poli ai procesului (autor/ agent şi obiect/ pacient). Din punct de vedere gramatical, diateza exprimă relația sintactică dintre subiectul gramatical şi obiectul său. Subiectul gramatical poate fi diferit de obiect sau identic cu obiectul (*Ea spală rufele vs. Ea se spală*); poate dispune de un obiect sau nu dispune de un obiect (*Ea mănâncă un măr vs. Aici se mănâncă bine*); procesul realizat de subiectul gramatical se răsfrânge direct asupra unui obiect sau nu se răsfrânge asupra acestui obiect (*Elevul scrie o dictare vs. Dictarea e scrisă de elev*). Din punct de vedere pragmatic, diateza deplasează interesul comunicativ de la un argument al verbului la altul sau la acțiunea însăşi, reprezentând „**o reorganizare a structurii sintactice al cărei obiectiv este focalizarea, de fiecare dată, a altuia dintre cele trei componente ale enunțului**" [4, p. 173]. ● Când pe prim-plan se pune informația despre agentul/ autorul-subiect, axa

BDD-A6587 © 2010 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:43 UTC)

relațională *agent → proces → pacient* şi axa sintactică *subiect → predicat → complement direct* coincid. Adică agentul (= subiect) efectuează o acțiune (= proces), pe care o suferă pacientul (= complement direct). O asemenea informație este redată în planul expresiei prin **diateza activă:** *Ea spală lenjeria de pat.* Deci verbele la diateza activă au ca punct de plecare un participant dinamic a cărui acțiune se răsfrânge asupra unui obiect. Un caz special al diatezei active este orientarea interesului comunicativ asupra agentului-subiect şi pacientului-obiect în acelaşi timp, subiectul şi obiectul se caracterizează prin identitate referențială, iar în realitate celor două argumente le corespunde un singur participant, care apare în ipostază de agent şi pacient al propriei activități. *Ea se spală.* În gramatici această nuanță a diatezei active este considerată sens diatezial distinct, numit diateza reflexivă. Tot la diateza activă se referă şi construcțiile cu verbe reflexive reciproce în care procesul desemnat implică doi sau mai mulți participanți, aceştia având acelaşi statut funcțional de *agent = subiect* şi de *pacient = obiect*, iar orientarea procesului alternează de la un participant la altul. *Ion şi Radu se respectă.* ● Când pe prim-plan (în funcție de scopul comunicativ) se pune informația despre pacient, are loc o rearanjare a argumentelor verbului, participanții schimbându-şi poziția: pacientul devine agent, iar agentul se deplasează pe poziția pacientului. În felul acesta se creează situația când subiectul gramatical nu realizează, ci suportă acțiunea. O asemenea informație este redată în planul expresiei prin **diateza pasivă:** *Lenjeria de pat este spălată de ea.* ● Când pe prim-plan se pune acțiunea însăşi, fără referire la agent sau pacient, atenția este concentrată asupra procesului care este prezentat dintr-o perspectivă dinamică, durativă. O asemenea informație este redată în planul expresiei prin construcția diatezială **impersonală** [5 p. 480]**:** *Se doarme bine aici.*

În realitate, în toate cazurile descrise mai sus, pe axa relațională, în structura situației, nu intervine nicio schimbare. Orientarea acțiunii rămâne aceeaşi: de la agent spre pacient. Limba însă, în funcție de importanța pe care o acordă vorbitorul celor doi poli ai procesului (agentul şi pacientul), foloseşte mai multe modalități de exprimare a aceleiaşi realități prin diverse forme ale verbului ce exprimă raporturi sintactice diferite. „Fiecare termen al diatezei se manifestă prin construcție sintactică proprie şi reprezintă, în raport cu diateza activă, considerată termenul nemarcat al diatezei, o deplasare de componente şi, implicit, o reorganizare a structurii sintactice, al cărei obiectiv este focalizarea, de fiecare dată a altuia dintre cele trei componente ale enunțului. Vezi, pentru română, construcțiile opozabile: *Ion apără pe Gheorghe*/ *Gheorghe este apărat* (*de Ion*)/ *Ion se apără* (*pe el însuşi*)/ *Ion şi Gheorghe se apără* (*unul pe altul*) *sau Ion citeşte cartea*/ *Cartea este citită* (*se citeşte*) *de către Ion*/ *Aici se citeşte mult*" [4, p. 173-174]. Spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, care angajează părțile de vorbire în ansamblul lor, categoria diatezei nu este proprie pentru toate cuvintele din clasa verbului. Ea este caracteristică preponderent pentru verbele tranzitive, care fiind bivalente, reclamă existența unui subiect şi a unui obiect asupra căruia se răsfrânge acțiunea. Verbele intrinsec impersonale (atât verbele fără subiect, cât şi cele cu subiectul realizat prin propoziție conjuncțională sau prin forme verbale nepersonale); verbele copulative, verbele obligatoriu reflexive, verbele cu subiect nonanimat nu participă la opozițiile diateziale. S-a menționat că această categorie gramaticală a fost atribuită, în mod abuziv, tuturor verbelor, fiind subordonate activului toate verbele nemarcate formal, iar reflexivului toate verbele marcate reflexiv, indiferent de participarea sau neparticiparea lor la opozițiile de diateză. [4, p. 174]. Astfel, toate verbele nemarcate formal erau clasificate la diateza activă, iar cele marcate prin forma neaccentuată a pronumelui reflexiv erau clasificate la diateza reflexivă.

Numărul formelor diateziale diferă de la autor la autor. Plecând de la sistemul cu doi termeni (activul vs. mediopasivul), în latina clasică, gramaticile limbii române au

BDD-A6587 © 2010 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:43 UTC)

înregistrat un sistem cu doi termeni (activul vs. pasivul) [6, p. 202], unul cu trei termeni (activul, pasivul, reflexivul) [în majoritatea studiilor], unul cu 6 termeni (activ, pasiv, reflexiv, reciproc, impersonal, dinamic**)** [3, p. 199-209]. Sistemul cu trei termeni a fost amplificat pe contul diverselor valori ale reflexivului (reflexiv pasiv, reflexiv obiectiv, reflexiv reciproc, reflexiv participativ, reflexiv posesiv, reflexiv dinamic, reflexiv eventiv, reflexiv impersonal), ajungându-se la unsprezece valori diateziale [7, p. 145-150]. În [5, I, p. 480], diateza este tratată ca o categorie cu trei termeni *activ, pasiv şi impersonal*. În alte studii, care au la bază aceleaşi consideraţii teoretice, sunt preconizate tot trei diateze, ultima fiind numită *medio-pasivă* [8, p. 91] sau *dinamică* [9, p. 85], termen sinonim cu *impersonal.* Potrivit părerii Mioarei Avram, controversele teoretice privitoare la existenţa unei a treia diateze (diateza reflexivă) sau chiar a mai multor diateze nu au importanţă pentru practica limbii. Ceea ce interesează cultivarea limbii este folosirea unui verb cu dau fără pronume reflexiv, nu interpretarea în sensul apartenenţei la o diateză sau alta. [6, p. 202-205]. Eliminarea diatezei reflexive dintre termenii categoriei diatezei are la bază dovezi ştiinţifice probante relevate în [5, I, p. 481-482]. Printre acestea se numără: a) eterogenitatea sintactică a reflexivului în limba română; b) nicuna dintre ipostazele reflexivului, exceptând reflexivul pasiv şi reflexivul impersonal (ultimele ca realizări ale celorlalte diateze), nu îndeplineşte caracteristicile definitorii ale diatezei, şi anume: în construcţiile cu *reflexiv obligatoriu*, pronumele reflexiv este *formant* al verbului (ceea ce explică caracterul său obligatoriu) şi nu intră cu regularitate în sistemul de opoziţii de diateză; construcţiile cu *reflexiv propriu-zis* (*obiectiv*) se deosebesc de ceilalţi termeni ai diatezei prin caracteristica **de a nu produce o reorganizare ierarhică** a structurii sintactice de bază, păstrând intactă ierarhia sintactică de bază a construcţiei nonreflexive.

S-a menţionat că, spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, diateza este o categorie altfel marcată, având formă preponderent analitică, formată cu ajutorul auxiliarului *a fi* şi cu forma neaccentuată a pronumelui reflexiv *se,* primul mijloc fiind folosit împreună cu *participiul acordat,* iar celălalt, în combinare cu forma verbului conjugată la modul şi timpul respectiv. Astfel, pentru exprimarea valorilor de diateză nu se recurge la sufixe sau desinenţe, ca în cazul celorlalte categorii gramaticale, ci la *cuvinte*, la *grupări de elemente* a căror sudură este greu de dovedit, ceea ce reprezintă o depăşire a limitelor nivelului morfologic, făcând discutabil caracterul de categorie morfologică al diatezei. Cert e că diateza este o categorie diferită de celelalte categorii verbale. Specificul diatezei constă în faptul că (a) are o manifestare predominant **sintactică**; (b) are o marcare diferită de a celorlalte categorii; (c) cunoaşte diferenţe mari de manifestare de la un termen la altul al categoriei; (d) se distinge prin neparticiparea *tuturor lexemelor aparţinând verbului* la opoziţiile de diateză. [5, I, p. 480-481]. Astfel, **diateza activă** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra *agentului* care coincide cu poziţia sintactică a *subiectului*. În construcţiile active *agentul = subiect* realizează acţiunea suportată de un obiect ce ocupă poziţia sintactică a complementului direct. *Mama coase un costum. Elevul scrie un eseu.* În planul expresiei, diateza activă nu are marcă specială nici la nivelul morfologic, nici la cel sintactic. În unele lucrări se afirmă că diateza activă este caracterizată „din punctul de vedere al expresiei prin *morfemul zero,* element distinctiv faţă de celelalte diateze" [7, p. 145]. Diateza activă este termenul nemarcat al categoriei. **Diateza pasivă** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra *pacientului*. În construcţiile diateziale pasive, poziţia sintactică a *subiectului* nu coincide cu cea a *agentului*, ci cu cea a *pacientului*. Adică subiectul gramatical nu realizează acţiunea, ci o suportă. Direcţia gândirii vorbitorului este contrară direcţiei procesului la această diateză, proces îndreptat invers decât la diateza activă (dinspre obiect, care este agent, către subiectul gramatical,

BDD-A6587 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:43 UTC)

care este pacient): S ← O *El este sfătuit de prieteni*" [7, I, p. 145]. În majoritatea gramaticilor sunt preconizate două tipuri formale ale diatezei pasive: „un tip specific, alcătuit din verbul auxiliar *a fi* şi participiul verbului de conjugat (acordat cu subiectul) *Elevii sunt ajutaţi de profesori. Ea este însoţită de mama sa* şi un tip nespecific, aşa-numitul reflexiv pasiv, sau pasiv reflexiv, reprezentat de verbe reflexive cu pronumele în acuzativ; de exemplu: *Aici au fost construite două blocuri* şi *Aici s-au construit două blocuri*" [6, p. 203]. În [9, p. 86] se face o încercare timidă de a trece cel de al doilea tip al diatezei pasive, aşa-numitul reflexiv pasiv, la diateza dinamică sau impersonală (vezi infra). **Diateza dinamică (sau impersonală)** este caracterizată prin orientarea interesului comunicativ asupra acţiunii însăşi pe care o prezintă dintr-o perspectivă dinamică, durativă. Specific pentru aceste construcţii este şi faptul că existenţa lor nu este determinată de schimbarea situaţiei din realitate, ci din necesităţi comunicativ-pragmatice: deplasarea interesului comunicativ spre procesul însuşi, focalizarea procesului, fără referire la protagonişti (actanţi). Deci în cazul diatezei dinamice nu este afectată structura actanţială a verbului, ci doar modalitatea de actualizare a acestei structuri. Marca diatezei dinamice este pronumele reflexiv *se*, alăturat formei verbului: *Se mănâncă bine în această familie.*, iar conform [9, p. 85-86] şi reflexivul pasiv, mutarea explicându-se prin faptul că verbele din construcţiile în discuţie au un subiect pasiv care în realitate nu este autorul acţiunii, ci obiectul ei (***Marfa** se vinde = Producătorul vinde **marfa***), adică ele ar avea mai mult comun cu verbele diatezei impersonale care nu au autor: *se merge, se doarme* etc. În plus, spre deosebire de majoritatea verbelor pronominale, aceste verbe nu se folosesc decât la pers. 3 sg. (reflexivul impersonal: *se vine, se doarme, se mănâncă*) sau la pers. 3 sg. şi pl.: *se vinde, se vând* etc.

Aşadar, în studiile recente, diateza este tratată „ca o categorie **sintactică** şi **pragmatică,** interesând atât verbul, cât şi ansamblul propoziţiei, întrucât angajează verbul şi actanţii lui (cu rolurile şi funcţiile sintactice atribuite acestora): Subiectul-Agent şi Complementul-Pacient" [5, I, p. 480]. Inventarul de termeni ai acestei categorii se reduce la trei: diateza activă, diateza pasivă şi diateza impersonală (sau dinamică).

Referinţe bibliografice

1. Gabriela Pană. *Tranzitivitate şi diateză*. În: Studii şi cercetări lingvistice, nr. 1, 1967, p. 15-23.

2. *Gramatica limbii române*, vol. I-II. – Bucureşti, Editura Academiei, 1963.

3. Dumitru Irimia. *Gramatica limbii române*. – Polirom, Iaşi, 1997.

4. A. Bidu-Vrănceanu, C. Călăraşu, L. Ionescu-Ruxăndoiu, M. Mancaş, G. Pană Dindelegan. *Dicţionar de ştiinţe ale limbii*. – Bucureşti, 2001.

5. *Gramatica limbii române*, I, Cuvântul. – Bucureşti, 2005.

6. M. Avram. *Gramatica pentru toţi*. – Bucureşti, 1997.

7. G. Constantinescu-Dobridor. *Gramatica limbii române*. – Bucureşti, 2001.

8. I. Bărbuţă. *Semnificaţia lexicală şi categoriile gramaticale ale cuvintelor în limba română*. – Chişinău, 2002.

9. I. Bărbuţă, A. Hanganu, E. Constantinovici, E. Ungureanu. *Gramatica practică a limbii române*. –Chişinău, 2006.

Institutul de Filologie
(Chişinău)

BDD-A6587 © 2010 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:43 UTC)